

2. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΟΥ

Ὁ Σωκράτης, εἶπαμε, δὲν ἐλέγχει ιδέες, ἀλλὰ πρόσωπα. Δὲν κουράζεται μάλιστα νὰ λέγη καὶ νὰ ξαναλέγη ὅτι δὲν ἔχει νὰ διδάξῃ τίποτε σὲ κανένα. Ἡ μόνη τέχνη ποὺ κατέχει εἶναι, λέγει, τὰ «ἐρωτικά», καὶ μέ τὰ «ἐρωτικά» ἐννοεῖ τὴν πνευματικὴ ἀγάπη ποὺ τὸν ὠθεῖ πρὸς τὸν ἄλλο καὶ μάλιστα πρὸς τοὺς νέους καὶ τὸν θέτει στὴν ὑπηρεσία τους, γιὰ τὸ πολύτιμο ἔργο, νὰ γνωρίσουν σωστὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ τοὺς ἐσωτερικούς θησαυρούς τους⁽¹⁾. Αὐτοὺς τοὺς δρόμους τοῦ ἀνοιξε ἢ στροφὴ ἀπὸ τὴ φύση στὸν ἄνθρωπο. Δὲν ἔχομε προσέξει, νομίζω, ὅτι ὁ Σωκράτης εἶναι, μέ τὸν τρόπο του βέβαια, ὁ πρῶτος ἀπόστολος τῆς Ἀγάπης. Ἡ ἀγάπη τοῦ φανερῶνει καὶ τὴ μέθοδο μέ τὴν ὁποία θὰ βοηθήσῃ τὸν ἄλλο, τὴ μαιευτικὴ.

Ἔργο ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἄλλον εἶναι ἡ μαιευτικὴ.

Δὲ θὰ δεχτοῦμε λοιπὸν ὅτι ὁ Σωκράτης δὲ διδάσκει τίποτε. Ὁχι. Εἶναι καὶ ἡ ἀγαπημένη του αὐτὴ φράση, ὅταν τὴν λέγη πρὸς τοὺς ἄλλους, γεμάτη εἰρωνεΐα· ἀλλὰ λέγει καὶ ἄλλα ἐννοεῖ. Δὲ διδάσκει τίποτε, γιὰτὶ πιστεύει ὅτι καθένας εἶναι ἰκανὸς νὰ ἀνακαλύψῃ μέ τὸ νοῦ του, μέ τὸ λογικὸ στοχασμό του τὴν ἀλήθεια καὶ ὅτι μόνο ὅταν ἔτσι βρίσκῃ κανεὶς τὴν ἀλήθεια, τὴν κατακτᾷ, ριζώνει μέσα του καὶ τοῦ γίνεται ζωή. Γιὰ τοῦτο δὲν παρέχει ἑτοιμὲς γνώσεις στὸν ἄλλον, ἀλλὰ ἀρκεῖται νὰ τὸν κεντρίξῃ μέ τὴ μαι-

1. Βλέπε παρ. σ. 38 κέ., σ. 42 κέ. καὶ σ. 43 σημ. 12.

ευτική και να τον οίστρηλατῆ, ὥστε μόνος του να γίνῃ «αὐτουργός», τεχνίτης και οἰκοδόμος τῆς δικῆς του φιλοσοφίας⁽²⁾. Ὅλα αὐτὰ ἐπιγραμματικά τὰ δίνει ἡ ἀκόλουθη φράση τοῦ Σωκράτη στο «Θεαίτητο»⁽³⁾: «μαιεύεσθαι με, λέγει, ὁ θεὸς ἀναγκάζει, γενναῖν δὲ ἀπεκώλυσεν».

Αὐτὴ ἡ αἰσιόδοξη πίστη στὸν ἄνθρωπο τοῦ ὑπαγορεύει τὸ ὑψηλὸ παιδαγωγικὸ πνεῦμα ποὺ δηλώνει ἡ μαιευτική, ἡ ὁποία θέλει τὴν ἀγωγή αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι, ἐκούσια και ὑπεύθυνη οἰκοδομὴ ἐκ τῶν ἔσω.

Ὅλη γενικά ἡ στάση τοῦ Σωκράτη ἀπὸ τὴν ἐξαίρετη, πολύπτυχη και πολύσημη εἰρωνεία του, τὴ σωκρατικὴ εἰρωνεία, ὡς τὴν ἐρωτικὴ του ἀπέναντι στὸν ἄλλο διάθεση και τὴ μαιευτικὴ μέθοδο, εἶναι ὅλη «μεστὴ σοφίας», σοφίας ἡ ὁποία γίνεται συνειδητὴ στὸν ἄλλον και τὸν διδάσκει.

Ἄς σκεφτοῦμε ἀκόμη ὅτι ἐκεῖνος ποὺ ἐλέγχει και κρίνει, ἐπιτελεῖ τὸ ἔργο τοῦτο μὲ κριτήρια. Καὶ κριτήριά του εἶναι ὅσες ἀρχές, θέσεις, πίστεις δέχεται ὁ ἴδιος. Αὐτὲς θὰ ἀναζητήσωμε τώρα, γιὰ νὰ δοῦμε τὴ θετικὴ πλευρὰ τῆς διδασκαλίας του, τὴ φιλοσοφία του περὶ τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ φυσικά, ἀφοῦ ὁ ἴδιος, ὅπως εἶπαμε, δὲν ἔγραψε τίποτε, ἀλλὰ ἀρκέστηκε στὴν προφορικὴ ἄσκηση τοῦ ἀποστολικοῦ του ἔργου, θὰ ἀντλήσωμε τὰ βασικά στοιχεῖα τῆς προσωπικότητος και τῆς διδασκαλίας του ἀπὸ τὴν παράδοση και ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν μαθητῶν του.

2. Ξενοφ. Συμπόσιον, 1, 5.

3. 150C. Ὁ L. Robin (ἐκδοσὴ τοῦ Συμποσίου τοῦ Πλάτωνος στὴ σειρά τῶν Belles Lettres σ. CXIV) πιστεύει ὅτι ἡ μαιευτικὴ και ἡ τέχνη τῆς προμνηστρίας εἶναι πλατωνικά, ὄχι σωκρατικά. Ἀσφαλῶς πλατωνικά εἶναι στὴ μορφή και τὴν πληρότητα μὲ τὴν ὁποία δίνονται στο Θεαίτητο. Δὲν τὰ προῦποθέτει ὅμως και τὸ σωκρατικὸ «ἔγ. οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα», μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Δάσκαλος ἀπευθύνεται στὸν ἄλλο;

Α) Ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώση

Στὸ θέμα τοῦτο μᾶς εἰσάγουν, ὅσα ἀμέσως παραπάνω ἀναφέραμε, ἢ πίστη δηλαδή τοῦ Σωκράτη στὸν ἄνθρωπο, καὶ ἡ ἄλλη θέση του, ὅτι καθένας ἔχει α) τὴν ικανότητα νὰ παιδεύη «αὐτὸς ἑαυτὸν» καὶ νὰ ὑψώνεται σὲ αὐτόνομο πρόσωπο, καὶ β) τὸ ὄργανο, γιὰ τὰ πολύτιμα αὐτὰ ἔργα, τὸ νοῦ. Σημαίνουν αὐτὰ ὅτι κατὰ τὸ Σωκράτη δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὁ ἄνθρωπος πρόσωπο, ὅταν κυβερνήτης του δὲν εἶναι ὁ νοῦς, ὁ νοῦς ὁ ταυτισμένος, ὅπως εἶπαμε, μὲ τὸ αἶτημα τοῦ βελτίστου. Ὅλες αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις ὀδηγοῦν τὸ Σωκράτη στὸ ἀναγκαῖο συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώση, καὶ ἡ ἄγνοια εἶναι κακία⁴).

Ἡ πίστη τούτη διέπει πέρα ὡς πέρα τὴ δράση καὶ τὴν ἐνέργεια τοῦ Σωκράτη. Τὴ χαιρόμαστε ὅμως ιδιαίτερα στὴν ἀναλυτικὴ ἐκθεση ποὺ περιέχει ἡ πλατωνικὴ «Ἀπολογία». Τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἔγραψε ὁ Πλάτων, ὅταν ζεστὴ ἦταν ἡ ἀνάμνηση τῶν λόγων τοῦ Δασκάλου, ὅταν βαρὺς ἦταν ὁ πόνος γιὰ τὸν ἄδικο χαμό του. Ἀποτελεῖ ἔτσι ἡ «Ἀπολογία» ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κείμενα, γιὰ νὰ γνωρίσωμε τὸν πραγματικὸ Σωκράτη. Ὁ νέος τότε Πλάτων ἐπιδιώκει κυρίως μὲ τὴν «Ἀπολογία» νὰ δείξῃ στοὺς Ἀθηναίους τί κακὸ ἔκαναν καὶ τί ἄνθρωπο καταδίκασαν. Γιὰ τοῦτο παρουσιάζει τὸ Σωκράτη μὲ τὶς χαρακτηριστικότερες γραμμὲς του, τὴν ἀρετὴ του, τὸ ἦθος του. Ταυτόχρονα ἐξηγεῖ καὶ πῶς ἔγινε αὐτὸ τὸ τρομερό, νὰ καταδικαστῆ ὁ δίκαιος. Ἡ ἄγνοια⁵, λέγει στοὺς δικαστὲς ὁ Σωκράτης τῆς «Ἀπολογίας», ὁ πραγματικὸς Σωκράτης, ἡ παρα-

4. Ξενοφ. Ἀπομνημ. IV, II 20, IV, II, 1 - 2.

5. Πλάτωνος Ἀπολογία, 18α - 19α.

νόηση, αὐτὰ τὸν ἔφεραν στὸ δικαστήριον. Ἡ σκέψη αὐτὴ ἀποπνέει τὴ βαθιὰ αἰσιοδοξία τοῦ Σωκράτη.

Τὸ κακὸ πού τοῦ γίνεται τὸ ἀποδίδει στὴν ἄγνοια. Σὲ καμιά στιγμή τῆς ζωῆς του δὲ δέχτηκε ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαπράττει τὸ κακὸ γιὰ τὸ κακὸ, ἐπειδὴ θέλει τὸ κακὸ. Τοῦ ἦταν ἀδιανόητο, γιὰ ἓνα ὄν προικισμένο μὲ νοῦ. «Οὐδεὶς, ὑποστηρίζει, ἐκὼν κακός»⁽⁶⁾. Μὲ ἄλλα λόγια δέχεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἀφοῦ ἔχει νοῦ, ἔχει πάντα μέσα του καὶ τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ καλόν. Φτάνει νὰ δεχτῆ τὸ σπινθήρα τοῦ φωτός τοῦ νοῦ καὶ ἐξανθρωπίζεται. Φωτίζεται δηλαδή, καί, διώχνοντας τὸ σκοτάδι τῆς ἄγνοιας καὶ τῆς ἀμάθειας, πράττει τὸ καλόν, ὄχι τὸ κακόν. Ὅταν ὁ Σωκράτης λέγῃ ὅτι ἡ «σοφία» εἶναι ἐπιστήμη,⁽⁷⁾ ἡ ἀρετὴ εἶναι «ἐπιστήμη» (γνώση) καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι μία, δὲ βρίσκεται στὴ θεωρητικὴ ἀφαίρεση, ὅπως συχνὰ πιστεύουν οἱ ἐρμηνευτὲς τοῦ Σωκράτη. Πρόκειται γιὰ ἐπιστήμη ἐπεξεργασμένη ἀπὸ νοῦ ταυτισμένο μὲ τὸ βέλτιστο, γιὰ ἔργο λοιπὸν τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Καὶ ἡ ἀρετὴ εἶναι μία, γιὰτις κάθε ἀρετὴ, γιὰ νὰ τὴν ποῦμε ἀρετὴ, ἔχει τοῦτο τὸ κοινόν: εἶναι πράξις μὲ κοινὴ μὲ τις ἄλλες βάση, ἀφοῦ θεμελιώνεται μόνο ἀπάνω στὴ σχέση πού ὁ νοῦς τὴ θεωρεῖ ἀληθινὴ, δίκαιη, σωστή. Ἔτσι δὲν ἀντιμετωπίζει ὁ Σωκράτης τὸ πρόβλημα πῶς θὰ περάσῃ ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ στὸν πρακτικὸ λόγον. Καὶ ὅταν, ὅπως συχνὰ τοῦτο γίνεται στὸ Σωκράτη τοῦ Ξενοφῶντος, ταυτίζει τὸ χρήσιμο καὶ ὠφέλιμον μὲ τὸ ἀγαθόν, ἡ ταύτιση βγαίνει πάλι ἀπὸ τὴν πίστη ὅτι ὁ πρακτικὸς λόγος, μόνο τὸ ἀγαθὸ ἐκλέγει, καὶ γιὰ τοῦτο ὅ,τι ὀνομάζομε συμφέρον, χρήσιμο καὶ ὠφέλιμον, εἶναι τέτοιο διότι ἀπορρέει ἀπὸ τὸν πρακτικόν

6. Πλάτωνος Πρωταγόρας, 352c, 358c-d.

7. Ξενοφ. Ἀπομν. IV, VI, 7. III, IX, 4.

λόγο. Ἐπειδὴ ἔτσι βλέπει τὸν ἄνθρωπο, γι' αὐτὸ μὲ ἀποστολικὸ ζῆλο θέλει νὰ βοηθήσῃ τὸν καθένα στὸ φωτισμὸ του. Καὶ στὸ δικαστήριον ἐπιχειρεῖ ὁ Σωκράτης νὰ δώσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς ἄγνοιας καὶ τῆς παρανόησης, ποὺ τὸν ἔφερε σ' αὐτὴ τὴ θέση. Ἀρχίζει ἀπὸ τὰ παλιά, ἀπὸ τὴ γεμάτη ἄγνοια διακωμώδησίν του τῶν «Νεφελῶν» καὶ ἀναλύει ἔπειτα τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου ποὺ ἀσκοῦσε κάθε μέρα, προσπαθώντας μὲ τὸν ἔλεγχόν του νὰ στρέψῃ τὴν ψυχὴ τῶν συνομιλητῶν του στὴν ἀνακάλυψιν τῶν θησαυρῶν ἐκείνων ποὺ ἀναφαίνονται μόνο ὕστερα ἀπὸ τὸ «γνώθι σαυτόν». Ὡστόσο ἔχει συνείδησιν ὁ Σωκράτης, ὅτι πολὺ μέγας εἶναι ὁ ὄγκος τῆς ἄγνοιας καὶ τῆς παρανόησης ὡς πρὸς τὸ ἔργο του καὶ ἔχει βαθιὰ ριζωθῆ· γιὰ τοῦτο τοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸν διαλύσῃ μέσα στὸ βραχὺ χρόνον τῆς ἀπολογίας του. Πιστεύει ὅμως ὅτι ἂν εἶχε τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον, θὰ κατόρθωνε νὰ τὸν διαλύσῃ⁸). Τὴν πίστην τούτην τὴν εἶχεν ἐδραιώσει ἡ καθημερινὴ πείρα τῶν συζητητικῶν του ἐπαφῶν. Συχνὰ ζοῦσε ζωηρὰ τὸ γεγονός ὅτι, ὅταν βοηθοῦσε κάποιον, πάντα τὴ θέσιν τῆς ἄγνοιας τὴν ἔπαιρνε τὸ φῶς τῆς γνώσεως, πού, ὅπως πιστεύει ὁ Σωκράτης, ἔφερνε τὴ μεταμόρφωσιν καὶ μεταστροφὴν τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου.

Ἄς σημειώσωμε τούτην τὴν βαθιὰ σωκρατικὴν ἀρετὴν ποὺ περιέχει ἡ πλατωνικὴ «Ἀπολογία», ἡ ὁποία μᾶς δείχνει ὅτι ὁ μέγας δάσκαλος δὲν ξέχασε τὸν ἑαυτόν του μέσα στὸ δικαστήριον, δὲν τὸν ἀπαρνήθηκε στὴν πιὸ κρίσιμην ὥραν τῆς ζωῆς του. Καὶ τὴν ὥραν ἐκείνην ἄσκησε τὸ βαθὺ διδακτικὸν ἔργον του, ὅπως τὸ ἀσκοῦσε κάθε μέρα στὴν ἀγορὰ καὶ τὰ γυμναστήρια. Ἐξέτασε τὸ ζήτημα τῆς κατηγορίας του μὲ τὸ ἴδιον

8. Πλάτωνος Ἀπολογία, 19α.

πνεῦμα καὶ τρόπο, «τοῖς ἐπιτυχοῦσιν ὀνόμασιν»⁽⁹⁾, ὄχι μὲ κατασκευασμένο ρητορικὸ λόγο. Τὴν οὐσία ἀναζητᾷ καὶ στὸ δικαστήριον, καὶ γι' αὐτὸ βυθομετρᾷ καὶ ἐκεῖ ἀνθρώπους — τὸ κοινόν, τοὺς κατήγορους, ἀκόμη καὶ τοὺς δικαστῆς — μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ διώξη τὴν ἀμάθεια, τὸ σκοτάδι, τὴν ἀγνοία καὶ νὰ στρέψη τὴν ψυχὴ τῆ δικῆ του καὶ τῶν ἄλλων πρὸς τὴ γνῶση καὶ τὸ δικό της φωτισμό. Τὸ ἴδιο τοῦτο θέμα, ἡ πορεία τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν ἀμάθεια πρὸς τὴ γνῶση, κεντρικὴ θέση θά ἔχη καὶ στὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμε τὴν ἐξαισία εἰκόνα τοῦ σπηλαίου τῆς πλατωνικῆς «Πολιτείας»⁽¹⁰⁾.

Ἐπιτελεῖ λοιπὸν καὶ στὸ δικαστήριον ὁ Σωκράτης τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του, μὲ τὴν πίστη πού ρίζωσε μέσα του, ὕστερα ἀπὸ τὴ διερεύνηση τοῦ χρησμοῦ τῶν Δελφῶν, ὅτι εἶναι ὁ σοφώτερος ἄνθρωπος, μὲ τὴν πίστη ὅτι μὲ τὸ ἔργο του αὐτό, γίνεται «συνεργός»⁽¹¹⁾ τοῦ Ἀπόλλωνος βοηθώντας τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀνακαλύπτουν καὶ νὰ ἀξιοποιοῦν τὸ φῶς πού ἔχουν μέσα τους, πού αὐτὸ μόνο τοὺς ἀνθρωπίζει. Ἀποτελεῖ ἔτσι καὶ ἡ ἀπολογία του στὸ δικαστήριον, αὐτὸ πού ἦταν ὅλη του ἡ ζωὴ: μύηση τοῦ ἄλλου σὲ ἕναν καινούργιο κόσμον. Ἐναν κόσμον, ὅπου κυβερνήτης εἶναι ὁ νοῦς, γιατί αὐτὸς τὸν ρυθμίζει μὲ τὸ φῶς πού διαχέει στὸ ἐσωτερικὸ «εἶναι». Ἐναν κόσμον, ὅπου ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ γνῶση ταυτίζονται⁽¹²⁾. Γιὰ τοῦτο δῶ ἀκριβῶς καταδι-

9. Πλάτωνος Ἀπολογία 17c.

10. 614a κέ.

11. Πλάτωνος Ἀπολογία 23b. Βλέπε καὶ 28e «...τοῦ δὲ θεοῦ τάττοντος ...φιλοσοφοῦντά με δεῖν ζῆν».

12. Ἡ πολεμικὴ τῆς Φαίδρας (Εὐριπ. Ἰππόλυτος στιχ. 377 κέ.) στρέφεται στὸ βάθος ἐναντίον τῆς ταύτισης αὐτῆς. Ὁ Ἰππόλυτος ἀνεβάστηκε στὰ 428. Ἐχομε λοιπὸν πολύτιμη ἐνδειξὴ ἐδῶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σωκρατικῆς διδασκαλίας. Ἡ Φαίδρα (στ. 380) λέγει: «Τὰ χρῆστ' ἐπιστάμεθα καὶ γιγνώσκομεν, οὐκ ἐκπονοῦμεν δέ». Ἀνάλογα καὶ

κάστηκε ὁ Σωκράτης, γιατί ἀποκάλυψε κόσμο νέο, πολὺ νέο γιὰ τοὺς σύγχρονούς του. Κόσμο πού ἐξακολουθεῖ πάντα νὰ εἶναι νέος, πολὺ νέος γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Γιατὶ ζητᾶ τὴ ριζικὴ μεταστροφή τῆς ψυχῆς· μεταστροφή πού τὸ ἄτομο δὲν τὴν ἀσπάζεται, ἢ δὲν τὴν ἀσπάζεται εὐκόλα. Κι ἄς εἶναι τὸ σπουδαιότερο ἐπιτεῦγμα τῆς ζωῆς.

Ἄφοῦ ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώση, εἶναι λοιπὸν διδακτὴ. Ἀκλόνητη εἶναι ἡ πίστη τοῦ Σωκράτη στὸ «διδακτὸν» τῆς ἀρετῆς. Χωρὶς αὐτὴ τὴν πίστη ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδιανόητος. Εἰδικότερα χωρὶς αὐτὴν δὲν εἶναι κατανοητὸ τὸ ἔργο τοῦ Δασκάλου, πού ἀνάλωσε ὅλη του τὴ ζωὴ ὡς διδάσκαλος τῆς ἀρετῆς. Χωρὶς τὴν ἀσκήση αὐτοῦ τοῦ ἔργου αἰσθάνεται ὁ Σωκράτης ὅτι ἡ ζωὴ του θὰ ἔπαυε νὰ ἔχη νόημα. Τόσο, ὥστε νὰ λέγη στοὺς δικαστὲς ὅτι δὲ θὰ δεχόταν ἀνώωσή του ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ μὴ διδάσκη. Ἀξίζει νὰ παραθέσωμε τὸ σχετικὸ τμῆμα τῆς πλατωνικῆς «Ἀπολογίας», πού ἀποδίδει, πιστεύω, σωστὰ τὴν πίστη τοῦ Δασκάλου γιὰ τὴν ἀνάγκη καὶ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου του: «Ἐγώ, λέγει ὁ Σωκράτης, Ἀθηναῖοι, σᾶς ἀγαπῶ· σᾶς θέλω· θὰ ἀκούσω ὅμως περισσότερο τὸ Θεὸ ἀπὸ σᾶς. Καὶ ὅσο ἀναπνέω καὶ εἶμαι σὲ θέση, νὰ τὸ ξέρετε, δὲ θὰ πάψω νὰ φιλοσοφῶ καὶ νὰ παρακαλῶ καὶ νὰ δασκαλεύω ὅποιον βρῶ μπροστά μου, λέγοντάς του ὅσα συνηθίζω νὰ λέγω, τοῦτα: «Λαμπρέ μου ἄνθρωπε, εἶσαι Ἀθηναῖος, πολίτης τῆς πιὸ μεγάλης καὶ τῆς πιὸ ξακουσμένης

ἡ Μηδεία στ. 1077 κέ. Στὰ λόγια τῆς Φαίδρας ἀναφέρεται τὸ χωρίο 352d τοῦ Πρωταγόρα «...οἶσθα διτι... ἐξὸν αὐτοῖς». Βλέπε Bruno Snell, Das früeste Zeugnis über Sokrates: Philologus, 97, 1948, σ. 125 - 134. Ὁ Εὐριπίδης, νεώτερος τοῦ Σωκράτη, κατηγορεῖ, λέγει ὁ Snell, τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ὡς διεφθαρμένη· ὁ Σωκράτης μὲ ὄπλο τὴ γνώση θέλει νὰ ξεριζώσῃ τὸ κακό.— Αὐτὸ τὸ θέμα, φαίνεται, συζητεῖ ὁ τραγωδὸς μὲ τὸν Δάσκαλο.

πολιτείας για τὴ σοφία καὶ τὴ δύναμή της· καὶ δὲν ντρέπεσαι νὰ φροντίζης πῶς θὰ κερδίσης ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερα ἀγαθὰ, φήμη καὶ τιμές, καὶ για τὴ φρόνησή σου, για τὴν ἀλήθεια, για τὴν ψυχὴ σου πῶς θὰ γίνῃ ὅσο γίνεται ὅλο καὶ ἀνώτερη δὲ θὰ φροντίσης καὶ δὲ θὰ σκεφτῆς;»⁽¹³⁾ Καί, συνεχίζει ὁ Σωκράτης, «ἂν κανεὶς σὰς μοῦ ἀπαντήσῃ καὶ πῆ ὅτι φροντίζει, δὲ θὰ τὸν ἀφήσω, οὔτε θὰ φύγω ἀμέσως ἀπὸ κοντά του, ἀλλὰ θὰ τὸν ρωτήσω, θὰ τὸν ἐξετάσω καὶ θὰ τὸν ἐλέγξω. Κι ἂν μοῦ φανῆ ὅτι δὲν κατέχει τὴν ἀρετὴ, ἀλλὰ λέγει μόνο πῶς τὴν ἔχει, θὰ τὸν ἐπιπλήξω, γιατί πολύ λίγο νοιάζεται για τὰ σπουδαιότερα πράγματα, ἐνῶ φροντίζει πολὺ για τὰ ἀνάξια. Αὐτὰ θὰ κάμω σὲ ὅποιον συναντήσω· καὶ στὸ νέο καὶ στὸν ἡλικιωμένο, καὶ στὸν ξένο καὶ στὸν συμπολίτη μου· προπάντων στοὺς συμπολίτες μου, γιατί σεῖς μοῦ εἶστε πιὸ κοντά, ἀπὸ τὸ ἴδιο γένος»⁽¹⁴⁾.

Καὶ τὴ ζωὴ του ἐδυσίασεν ὁ Σωκράτης στὴν ἀποστολή του αὐτή. Δὲ θὰ ἦταν πιά ζωὴ χωρὶς τὸ πνευματικὸ περιεχόμενο πού τὴ γέμιζε καὶ τὴν οὐσίωνε: «...μέγιστον, λέγει, ἀγαθὸν ἀνθρώπῳ τοῦτο, ἐκάστης ἡμέρας περὶ ἀρετῆς τοὺς λόγους ποιεῖσθαι... ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ»⁽¹⁵⁾.

Για τοῦτο θεωρεῖ ὅτι ἔργο του εἶναι νὰ ξυπνᾷ στὴν ψυχὴ τῶν Ἀθηναίων, τοῦ ἄλλου γενικά, τὴ φροντίδα για τὴν ἀρετὴ, για τὴν ἀλήθεια, για τὴν ψυχὴ προπαντὸς τὴν ἴδια.

Μοιάζει, θὰ πῆ ἀκόμη, μὲ τὴν ἀλογόμυγα, πού ξυπνᾷ καὶ οἰστρηλατεῖ τὸ κοιμισμένο ἄλογο⁽¹⁶⁾.

13. Πλάτωνος Ἀπολογία 29d κέ.

14. Πλάτωνος Ἀπολογία 29e.

15. Πλάτωνος Ἀπολογία 38a.

16. Ὁπ. παρ. 30e.

Φιλοσοφία ονομάζει ο Σωκράτης τὴν ἔρευνα καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῶν ἄλλων, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀρχές μὲ τὶς ὁποῖες καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κυβερνᾷ ὁ ἄνθρωπος τὴν ζωὴ του. Ἄς προσέξωμε αὐτὸ τὸ νέο περιεχόμενο τοῦ ὅρου μέσα στὸ ὁποῖο σφιχτὰ ἀγκαλιάζονται ἡ θεωρία καὶ ἡ πράξη, καὶ ὅπου ἡ δεύτερη εἶναι πού ὀλοκληρώνει, ἢ καλύτερα καταξιώνει τὴν πρώτη. Ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ φιλόσοφος ἐκεῖνος πού ἔχει σοφία, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀρετὴ· τέτοιο ὄν εἶναι ἀδιανόητο γιὰ τὸ Σωκράτη⁽¹⁷⁾. Ὁ ὅρος, μὲ τοῦτο τὸ νόημα, θὰ ἐπικρατήσῃ στοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους. Τὸ περιεχόμενο τοῦτο θὰ ἐπιτρέψῃ καὶ στοὺς πρώτους Πατέρες καὶ ἀπολογητὲς νὰ ὀνομάζουσαν τὸν ἑαυτό τους φιλόσοφο καὶ φιλοσοφία τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία.

Στὸ ἔργο του, λέγει ὁ Σωκράτης στὸν πλατωνικὸ «Φαίδωνα», ἦρθε πολλές φορές νὰ τὸν ἐνισχύσῃ ἓνα ὄνειρο, τὸ ἴδιο πάντα, πού τὰ ἴδια πάντα λόγια τοῦ ἔλεγε: «ὦ Σώκρατες μουσικὴν ποίει καὶ ἐργάζου»⁽¹⁸⁾. Μὲ τὰ λόγια αὐτά, πίστευε ὁ Σωκράτης, ὁ θεὸς ἐπιδοκίμαζε τὸ ἔργο του καὶ τὸν καλοῦσε νὰ τὸ συνεχίσῃ. Γιὰ νὰ κατανοήσωμε τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ τοῦ ὀνείρου, πρέπει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ὁ Σωκράτης μὲ τὸν ἔλεγχό του ἐπιχειρεῖ, σπάζοντας τὴ φαινομενικὴ ἄρμονία πού κάθε ἄνθρωπος ἔχει μὲ τὸν ἑαυτό του, τὴν ἄρμονία τῶν συμβιασμῶν, νὰ ἀποκαταστήσῃ μέσα του τὴ βαδύτερη ἐκείνη ἄρμονία πού πηγάζει ἀπὸ τὴ σωστὴ αὐτογνωσία. Ζῆ τότε ὁ ἄνθρωπος σὲ ἄρμονικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν πνευματικὴ του οὐσία καὶ τὶς σκέψεις καὶ πράξεις του, ἔχει τὴν ὁμολογία τῆς συνειδήσεως μὲ τὸν ἑαυτό της. Μὲ τοῦτο τὸ ἔργο πίστευεν ὁ Σωκράτης ὅτι «ἐποίει μου-

17. Πλάτ. Ἰππίας Ἐλάσεων 376b.

18. 60e κέ.

σικήν»· αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὴ μουσικὴ ποὺ τοῦ ἔλεγε ὁ θεὸς νὰ συνεχίσῃ.

Διδάσκαλος τῆς ἀρετῆς ὁ Σωκράτης· πόσο μακριὰ ὅμως ἀπὸ τοὺς ἠθικολόγους, ποὺ ἔχουν ἔτοιμη ἀπάντηση γιὰ ὅλα τὰ ἠθικὰ προβλήματα καὶ παρέχουν, θὰ λέγαμε, ἔτοιμες συνταγές. Ὁ Σωκράτης, ἀντίθετα, ἐνῶ πιστεύει ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώση, καλεῖ ἀδιάκοπα τὸν ἄλλο νὰ τὴν ἀνακαλύψῃ μόνος μέσα του, γιὰ νὰ μπορέσῃ ὄχι ἀπλῶς νὰ τὴ γνωρίσῃ, ἀλλὰ νὰ τὴ ζήσει καὶ ἔτσι νὰ ἀναμορφωθῇ. Τοῦτο τὸ βαθὺ νόημα ἔχει ἡ θέση του ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώση καὶ εἶναι διδασκτὴ. Καὶ ἡ παιδαγωγικὴ ποὺ στάση καὶ μέθοδος ἔχει τοῦτο τὸ φιλοσοφικὸ ὑπόβαθρο: Πιστεύει ὁ Σωκράτης ὅτι κάθε ἄνθρωπος, καλὰ ὁδηγημένος, δὲ θὰ φτάσῃ ἀπλῶς στὴν ἀνακάλυψη ποὺ θὰ μεταστρέψῃ τὴ ζωὴ του, ἀλλὰ στὴν ἴδια ἀνακάλυψη, τὴν ἴδια γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Θὰ βρῆ μὲ ἄλλα λόγια καθέννας τὸν πραγματικὸ κοινὸ δεσμὸ ποὺ τὸν δένει μὲ τοὺς ἄλλους. Θὰ βρῆ τὴν κοινότητα τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ὁμολογία τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἑαυτὸ της. Τότε εἶναι ποὺ ὁ ἄνθρωπος καὶ ξέρει καὶ πράττει τὸ καλόν. Κι ἔτσι μὲ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄνθρωπος δένεται μὲ τοὺς ἄλλους. Καὶ πάλι ἡ θεωρία καὶ ἡ πράξις δὲν ἀποτελοῦν δύο κόσμους γιὰ τὸ Σωκράτη, ἀλλὰ συνιστοῦν ἓνα καὶ μόνο.

Ὅπως βλέπομε, ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας βήματά μας πρὸς τὴν ἐξέταση τοῦ περιεχομένου τῆς διδασκαλίας του, ἀποκαλύπτεται ἓνας Σωκράτης φωτισμένος ἀπὸ τὸ βαθύτερο ἀνθρωπιστικὸ πνεῦμα.

B) Τὸ γνῶθι σαυτὸν

Μιλήσαμε συχνὰ ἕως τώρα γιὰ αὐτογνωσία καὶ «γνῶθι σαυτὸν». Θὰ ἐπιχειρήσωμε τώρα νὰ δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὸ περιεχόμενό τους. Ἄς σημειώσωμε πρῶτα ὅτι γιὰ τὸ Σωκράτη, πού στράφηκε ἀπὸ τὴ φύση τὸν ἄνθρωπο, ἦταν φυσικὸ νὰ πάρη γιὰ ὁδηγὸ του τὸ δελφικὸ παράγγελμα «γνῶθι σαυτὸν».

Δύο πράγματα ἐνδιαφέρει νὰ δοῦμε ὡς πρὸς αὐτό: α) με ποιά πορεία ἔφτασε ὁ Σωκράτης στὴν αὐτογνωσία καὶ β) ποιὸ «εἶναι» τοῦ ἀνθρώπου ἀνακάλυψε.

Πολύτιμος βοηθὸς μας γιὰ τὸ πρῶτο εἶναι πάλι ἡ πλατωνικὴ «Ἀπολογία», γιὰ τὸ δεύτερο, μαζί μ' αὐτὴν καὶ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» τοῦ Ξενοφῶντος.

Ἄφορμὴ γιὰ τὴν πορεία πρὸς τὴν αὐτογνωσία στάθηκεν, ὅπως εἶδαμε⁽¹⁹⁾, ὁ χρησμὸς πού ἔδωσε τὸ δελφικὸ μαντεῖο στὸ φίλο καὶ μαθητὴ τοῦ Σωκράτη τὸ Χαιρεφῶντα⁽²⁰⁾.

Ὁ χρησμὸς ἔριξε τὸ δάσκαλο σὲ μεγάλη φροντίδα. Εἶχε καθαρὴ συνείδηση τοῦ πόσο μικρὴ, πόσο ἀσήμαντη ἦταν ἡ δική του σοφία. Ὁ αὐστηρὸς αὐτοέλεγχος εἶχεν ἀπολήξει στὸ ὅτι ἓνα πράγμα ἤξερε καλά, ὅτι δὲν ἤξερε τίποτα, (... ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα)⁽²¹⁾. Θυμίζει μὲ τούτη τὴ ρῆση ὁ Σωκράτης σὲ μᾶς τοὺς νεώτερους τὴν ἀνάλογη κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόταν ὁ Descartes κατὰ τὴν περίοδο τῆς καθολικῆς περὶ πάντων ἀμφιβολίας του, τὴν περίοδο τοῦ *doute méthodique*, πρὶν ἀνακαλύψῃ τὸ θεμέλιο τῆς φιλοσοφίας του, τὸ «σκέπτομαι ἄρα ὑπάρχω» (*cogito ergo sum*).

19. σ. 42.

20. Πλάτων, Ἀπολογία 20e «ἀνείλεν οὖν ἡ Πυθία μηδένα σοφώτερον (Σωκράτους) εἶναι».

21. Ὅπ. παραπ. 21d κέ.

Πῶς, ἀναρωτιέται ὁ Σωκράτης, εἶναι δυνατὸ αὐτὸ τὸ «ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα» νὰ ὀνομάζεται σοφία, καὶ μάλιστα ἢ μεγαλύτερη ἀνθρώπινη σοφία; Ἄλλὰ πάλι πῶς ἦταν δυνατὸ ὁ Θεὸς νὰ μὴ λήη ἀλήθεια;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ στὰ βασανιστικὰ αὐτὰ ἐρωτήματα ἀποφάσισε ὁ Σωκράτης νὰ θέσῃ τὸν ἑαυτό του στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἀπόλλωνος: νὰ θεωρήσῃ ἀποστολή του τὴ διερεύνηση τοῦ νοήματος τοῦ χρησμοῦ, καὶ ἅμα τὸ νόημα τοῦ ἀποκαλυφθῆ, νὰ τὸ μεταδώσῃ καὶ στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν «Ἀπολογία» καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες πηγές μας ἡ μεθοδικὴ πορεία πὺ ἀκολούθησεν ὁ Σωκράτης. Εἶχε ἐλέγξει καὶ ἀποτιμήσει τὴ δική του σοφία. Στράφηκε τώρα στὸν ἐλεγχὸ τῆς σοφίας τῶν ἄλλων. Πῆγε σὲ ἀνθρώπους πὺ καὶ οἱ ἴδιοι πίστευαν ὅτι εἶναι σοφοὶ σὲ κάτι ἢ σὲ πολλά, καὶ ὁ κόσμος τοὺς πίστευε γιὰ σοφοὺς: σὲ πολιτικό, σὲ ποιητὴ τραγωδίας, σὲ ποιητὴ διθυράμβων, σὲ χειροτέχνη⁽²²⁾. Δὲν ἄργησε νὰ ἀντιληφθῆ, ἀπὸ τὴ συζήτηση πὺ ἔκαμε μαζί τους, ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, ἐνῶ πίστευαν πραγματικὰ ὅτι ἦταν σοφοὶ σὲ κάτι, ἢ σὲ πολλά, στὴν πραγματικότητα δὲν ἦταν. Ἐβγαλε τότε τὸ συμπέρασμα ὁ Σωκράτης, ὅτι αὐτός, πὺ ξέρει ὅτι δὲν εἶναι σὲ τίποτα σοφός, εἶναι σοφώτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους σὲ τοῦτο δὰ ἀκριβῶς: «ὥσπερ οὐκ οἶδα οὐδὲ οἶομαι εἰδέναί»⁽²³⁾.

Δὲν ἔχουν προσέξει, νομίζω, ἀρκετὰ οἱ μελετητὲς τοῦ Σωκράτη, ὅτι ἡ διαφωνία τοῦ δασκάλου μὲ τοὺς συζητητὲς του, ἀπορρέει στὸ βάθος ἀπὸ τὴν πίστη του ὅτι μόνο ὁ Θεὸς εἶναι σοφός. Γιὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος μόνο φιλόσοφος, φίλος, ἐραστὴς τοῦ «σοφοῦ», τῆς σοφίας μπορεῖ νὰ εἶναι. Τὸ ἀπόλυτο εἶναι ἀνέφικτο στὸν

22. *Οπ. παρ. 21b - 23.

23. *Οπ. παρ. 21d.

άνθρωπο. Τοῦτο ἀκριβῶς προσπαθεῖ νὰ δείξη στοὺς συνομιλητές του. Ἄς λένε πῶς ξέρουν, στήν πραγματικότητα δὲν ξέρουν, ἀφοῦ δὲν κατέχουν, στὸ χῶρο ὅπου ὁ καθένας κινεῖται, τὴ ριζικὴ γνώση στήν καθαρὴ καὶ ἀπόλυτη μορφή της. Αὐτὰ ποὺ ξέρουν εἶναι ὅσα μπορεῖ νὰ νομίζη κανεὶς ὅτι ξέρεи, ὅσα τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ κινῆται μὲ ἀνέση, μικρὴ, ἢ μεγάλη, στὸ ἔργο ποὺ κάνει. Ἄλλὰ ἡ ρίζα τοῦ λείπει. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ σοφία. Πρέπει ἀκόμη νὰ προσέξωμε περισσότερο τὸ «ὥσπερ οὐκ οἶδα εὐδὲ οἶομαι εἰδέναι». Δείχνει ὅτι ἡ αὐτογνωσία στήν ὁποία φτάνει ὁ Σωκράτης εἶναι ἡ ἴδια ἡ συνείδηση στήν ἀνώτατη ποιότητά της, ἐκείνην ποὺ λείπει ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἀνακαλύπτει δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος σωστὰ τὸν ἑαυτό του τότε μόνον, ὅταν φτάση στὸ χῶρο ὅπου ἡ συνείδηση «ὁμολογεῖ» μὲ τὸν ἑαυτό της. Θὰ ξαναγυρίσωμε σὲ τοῦτο τὸ πηγαῖο θέμα τῆς σωκρατικῆς διδασκαλίας, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸν ἀκριβὸ πυρῆνα της.

Ἡ διερεύνηση λοιπὸν τοῦ χρησμοῦ ὁδήγησε τὸ Σωκράτη στήν αὐτογνωσία, μιὰ αὐτογνωσία ποὺ πείθει ὅτι σοφώτερος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ φτάνει στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ξέρεи τίποτε. Δὲν πρόκειται καθόλου γιὰ σκεπτικισμό, ὅπως ὁ σκεπτικισμὸς τῶν σοφιστῶν ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλος. Ἡ διαπίστωση τοῦ Σωκράτη στηρίζεται, ὅπως εἶδαμε, στήν προϋπόθεση ὅτι μόνο ὁ Θεὸς εἶναι σοφός⁽²⁴⁾. Εἶναι λοιπὸν θετικὴ, ὄχι ἀρνητικὴ. Ἀφήνει ἀνοιχτὴ τὴ θύρα τῆς ψυχῆς γιὰ στροφή της πρὸς τὸν Θεό. Ἔτσι ἡ ψυχὴ εἶναι ἀπαλλαγμένη καὶ ἀπὸ τὴ φοβερὴ «ὑβριν». Αὐτὴν ποὺ πείθει τὸν ἄνθρωπο γιὰ τὸ ἀντίθετο, ποὺ τὸν πείθει ὅτι εἶναι σοφός.

Καὶ ἓνα δεύτερο πολύτιμο στοιχεῖο τῆς σωκρα-

24. Πλάτ. Ἀπολογία 23α. Ἡ ἀνθρώπινη σοφία «ὀλίγου τιμῆς ἀξία ἐστίν».

τικῆς αὐτογνωσίας δὲν ἔχομε προσέξει ἀρκετά. Στὸ «γνῶθι σαυτόν», τὸ πραγματικὸ «γνῶθι σαυτόν», φτάνει κανεὶς μόνο ὅταν μὲ ἀγρυπνη τὴν προσοχή, μὲ στερεὴ τὴ στοχαστικὴ λογικὴ διάκριση ἔχη τὴ δύναμη νὰ ἀπορρίπτῃ ὅσα ἐσφαλμένα καὶ παραπλανητικὰ καὶ δέχεται μόνο τὰ οὐσιώδη καὶ σωστά. Αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ἡ αὐτογνωσία προϋποθέτει τὴν αὐτοκυριαρχία, τὴν κυβέρνηση μὲ ἄλλα λόγια τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἀπὸ τὸν ἀνιδιοτελεῖ ἔρωτα γιὰ τὴν ἀλήθεια, πὺ ἀποτελεῖ τὴν πραγματικὴ οὐσία τοῦ εἶναι του, τὴν πνευματικὴ του οὐσία. Σημαίνουν ἀκόμη ὅτι, ὅπως τώρα μόνις τὸ ὑποδηλώσαμε, στὸ βάθος τὸ σωκρατικὸ «γνῶθι σαυτόν» εἶναι ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ψυχὴ, ἡ καλύτερα εἶναι ἡ ἀνακάλυψη καὶ παρουσίαση γιὰ πρώτη φορὰ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. «Ἀπεκρινάμην οὖν ἐμαυτῷ καὶ τῷ χρησμῷ», λέγει ὁ Σωκράτης μετὰ τὴ διερεύνηση πὺ ἔκαμε, «ὅτι μοι λυσιτελεῖ ὡσπερ ἔχω ἔχειν». Νὰ μὴ εἶμαι δηλαδὴ «μήτε τι σοφὸς τὴν ἐκείνων σοφίαν, μήτε ἀμαθὴς τὴν ἀμαθίαν»⁽²⁵⁾.

Σὲ ἓνα θαυμάσιο κεφάλαιο τοῦ ἔργου τοῦ *Paideia* ὁ Werner Jaeger⁽²⁶⁾ ὀνομάζει πρωτάκουστη τὴν ἀποφασιστικὴ μὲ τὴν ὁποία ὁ Σωκράτης ἔβαλε τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ὑψηλότερη θέση τῆς ἱεραρχίας τῶν ἀξιῶν. Τὴν ἔβαλε πρώτη. Ἐπὶ, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατικὴ ἠθική, κατέστησε τὸν ἀνθρώπινο ἐλεύθερο καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐξωτερικὴ γενικὰ ἀναγνώριση. Ἡ ψυχὴ πὺ εἶναι τὸ πιὸ πολύτιμο κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου, γίνεται τὴν ἴδια ὥρα καὶ τὸ ὕψιστο καθῆκον του. Τὸ νὰ κάνῃ ἀδικίες, αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ στίγμα τοῦ ἀνθρώπου, τῆς

25. Πλάτωνος, Ἄπολογία, 22e.

26. *Paideia*, Berlin 1959 (Sokrates als Erzieher, II, 74 κ.ε.).

ψυχῆς του. Τὸ ἀριστοκρατικὸ ἰδεῶδες ὅτι ἄντρας εἶναι ἐκεῖνος πού ὠφελεῖ τοὺς φίλους του καὶ βλάπτει τοὺς ἐχθρούς του, δὲ βρίσκει φυσικὰ στὸ Σωκράτη καμιά δικαίωση· δὲν ἀποτελεῖ ἀρετὴ, ἀλλὰ κακία. Τούτη εἶναι ἡ γλῶσσα πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ ἀνθρωπογνώσια καὶ πού πρῶτος ὁ Σωκράτης ἐδίδαξε τόσο ἀπερίφραστα καὶ ἐθεμελίωσε.

Ὅσα εἶπαμε ἕως ἐδῶ δὲν ἀναφέρονται μόνο στὴν πορεία τοῦ Σωκράτη πρὸς τὴν αὐτογνώσια, ἀλλὰ μιλοῦν καὶ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο τοῦτο ἔχομε μιὰ πολύτιμη πληροφόρια ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, ἡ ὁποία ἐνισχύει τὴν ἐρμηνεία πού δώσαμε καὶ τὴν ὀλοκληρώνει. Πρόκειται γιὰ τὴν περίφημη διάκριση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς σὲ δύο περιοχές: τὴν περιοχὴ τῶν «ἐφ' ἡμῖν» καὶ τὴν περιοχὴ τῶν «οὐκ ἐφ' ἡμῖν».

Στὴ δεύτερη περιοχὴ δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος κυρίαρχος, κυβερνήτης καὶ διευθυντής. Τὴν ὀρίζει ἡ θέληση τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀπὸ πάντα ὀρισμένη τάξη νὰ γίνουν τὰ πράγματα πού πρόκειται νὰ γίνουν καὶ νὰ γίνουν ὅπως γίνονται. Πρόκειται γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς «τύχης», ὅπως κοινὰ τὴ λέγουν: σπέρνεις, ἀλλὰ δὲν ξέρεις ἂν θὰ θερίσης· φεύγεις μὲ τὸ πλοῖο γιὰ ταξίδι, ἀλλὰ δὲν ξέρεις ἂν θὰ φτάσης στὸν προορισμό σου. Στὴν περιοχὴ τούτη, στὸ βάθος τίποτε δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀλλάξη, νὰ ἀποσοθήσῃ, νὰ προκαλέσῃ. Γιὰ τὰ «οὐκ ἐφ' ἡμῖν» ὁ ἄνθρωπος ἐμπιστεύεται τὸν ἑαυτό του στοὺς θεούς. Προσφεύγει στὴ μαντικὴ⁽²⁷⁾. Φροντίζουν οἱ θεοὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Πρόσθετη ἐνδειξη γι' αὐτὴ τὴ φροντίδα ἔχει ὁ Σωκράτης τὸ «δαιμόνιον»⁽²⁸⁾ του, τὴ

27. Ξενοφ. Ἀπομν. I, 1, 6 - 12.

28. Πλάτωνος Ἀπολογία, 31d, 40a. Καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους διαλόγους γίνεται λόγος γιὰ τὸ δαιμόνιο.

φωνή πού ἀκούει μέσα του, τή σταλμένη ἀπὸ τὸν ἀγαθὸ του δαίμονα σὲ δύσκολες ὥρες πού ἀναφέρονται σὲ πράξεις καὶ ἀποφάσεις γιὰ πράγματα «οὐκ ἐφ' ἡμῖν». Ἀπαγορευτικὴ εἶναι πάντα ἡ φωνή. Εἰδοποιεῖ τὸ Σωκράτη νὰ μὴν κάμῃ κάτι πού σκέπτεται νὰ κάμῃ. Ἀποτρέπει, δὲν προτρέπει. Τὸ «μὴ» τοῦ δαιμονίου, ἐφ' ὅσον ὁ Σωκράτης πιστεύει ὅτι εἶναι θεῖο μήνυμα, μήνυμα ἀπὸ κείνον πού γνωρίζει τὰ πάντα, τοῦ εἶναι ἀρκετό.

Εἶναι βέβαια στὸ βάθος τὸ δαιμόνιο μιὰ μορφή τῆς φωνῆς τῆς συνείδησης, αὐτὴ πού φωτίζεται ἀπὸ τὴν πίστη πρὸς τοὺς θεούς, καὶ ἀπὸ τὸ μήνυμα τοῦ Θεοῦ, πάντοτε ὅμως γιὰ τὰ «οὐκ ἐφ' ἡμῖν». Γιὰ πράξεις ὅπου ἡ ὑπεύθυνη προσωπικὴ ἠθικότητα δὲν ἔχει θέση. Μὲ τὸ δαιμόνιο, ὅπως βλέπομε, ὁ Σωκράτης πού ἔταξε τὸν ἑαυτό του στὴν ὑπηρεσία τοῦ λόγου, ἀφήνει θέση στὴν ψυχὴ καὶ γιὰ τὸ ἄλογο. Θέση γεμάτη μυστήριο. Ὡστόσο τὸ δαιμόνιο δὲν εἶναι γιὰ τὸ Σωκράτη ἡ φωνὴ τῆς συνείδησης στὴν ὁλότητά της. Γιατὶ ἀπλούστατα ἡ φωνὴ τῆς συνείδησης δὲν ἀποτρέπει μόνο, ἀλλὰ καὶ προτρέπει. Μιλοῦμε γιὰ τὸ ἔργο τῆς συνείδησης στὴν περιοχὴ ὅπου προσωπικὰ ὑπεύθυνος εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὅπου στὴν πράξη ὠθοῦν «τὰ ἐξ ἀνάγκης», ἡ λογικὴ ἀναγκαιότητα. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει στὰ «ἐφ' ἡμῖν», σὲ ὅσα δηλαδὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν καθένα μας νὰ κάμῃ ἢ νὰ μὴν κάμῃ. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς περιοχῆς αὐτῆς, μέγα εὐτύχημα, δίνει νόημα στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὄντος πού σκέπτεται, ἐρευνᾷ καὶ ἐξετάζει, παίρνει ἀποφάσεις καὶ ἐκτελεῖ πράξεις, ἐνεργεῖ καὶ δημιουργεῖ. Ὅλη τούτη ἡ δραστηριότητα σὲ ὅσο βαθμὸ ἀναφέρεται στὴν περιοχὴ τῶν «ἐφ' ἡμῖν», τὴν περιοχὴ τῆς «γνώμης», ὅπως ἔλεγαν, ἀποτελεῖ τὴν ἀνθρώπινη σοφία. Κυβερνήτης στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὁ ἄνθρωπος καί, μὲ ὅ,τι κάνει, οἰκοδομεῖ τὸν ἑαυ-

τό του, τοῦ δίνει νόημα καὶ περιεχόμενο. Θὰ ἦταν ἀνάξιο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, θὰ ἀνέτρεπε τὴ φυσικὴ του τάξη, ἂν δὲν ἤθελε νὰ εἶναι βασιλιάς σ' αὐτό του τὸ βασίλειο. Ἄν δὲ φρόντιζε νὰ βάζη σὲ δουλειὰ κάθε φορά καὶ σὲ κάθε περίπτωση τὴν ἰκανότητά του νὰ κατανοῇ, γιὰ νὰ ἐλέγξη καὶ διαφωτίζη τὴ συμπεριφορά του. Ὅποιος, λέγει ὁ Σωκράτης, πιστεύει... «πάντα τῆς ἀνθρωπίνης (εἶναι) γνώμης», αὐτὸς «δαιμονᾶ»· ἀλλὰ «δαιμονῶσι» καὶ «οἱ μαντευόμενοι» «ἂ τοῖς ἀνθρώποις ἔδωκαν οἱ θεοὶ μαθούσι διακρίνειν»⁽²⁹⁾.

Ἔχομε σὲ τοῦτα ἔδῳ, ὅπως λέγει ὁ Brunschvicg⁽³⁰⁾, τὴ βάση τοῦ δυτικῆ οὐμανισμοῦ· τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν τύχη (στὴν τάξη τῆς τύχης) πού ὀφείλεται στὴ θέληση τοῦ θεοῦ, καὶ τὴν τάξη τῆς σοφίας (τῆς γνώμης), πού μᾶς ἀνήκει⁽³¹⁾.

Πῶς θὰ ἐνεργῆ ὅμως ὁ ἄνθρωπος; Ὁ ἀπλὸς τεχνίτης, ὁ «δημιουργός», τὸ σκοπὸ τῆς ἐνέργειάς του τὸν δέχεται ἀπ' ἔξω, ἀπὸ τὴν παράδοση, τὴ συνήθεια. Δὲν ἀναρωτιέται γιὰ τὴν ἀξία τοῦ σκοποῦ, οὔτε ξέρει ὅτι καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐνέργειάς του εἶναι μέσο γιὰ κάποιον ἄλλο, τὸν ἀληθινὸ σκοπὸ. Ἀληθινὸς σκοπὸς εἶναι, ὄχι νὰ κάμῃς ἀπλῶς ὅ,τι ἀποφάσις, ἀλλὰ ἡ ἐκτέλεση τῆς πράξης νὰ ἔχη ἠθικὸ ἀποτέλεσμα, νὰ σοῦ χαρίζη ἐσωτερικὴ εὐεξία⁽³²⁾. Στούς μαθητὲς του ὁ τεχνίτης — ὅπως δὲ καὶ οἱ σοφιστὲς — περιορίζεται νὰ ἀναπτύσσει δεξιότητες. Ὁ σοφὸς ἄνθρωπος, ὁ «ἀγαθός», πάει βαθύτερα. Ἀπὸ τὴν πράξη πού κάνει, θέλει νὰ ἀποσπάσῃ ἐκεῖνο πού προσδοκᾶ ἀπ' αὐτήν, μὲ ὁδηγὸ

29. Ξενοφ. Ἀπομν. I, 1, 9.

30. Le progrès... σ. 5.

31. Ξενοφ. Ἀπομν. I, IV, 4 κέ.

32. Ξενοφ. Ἀπομν. I, II, 8.: «...ἐπίστευε δὲ (ὁ Σωκράτης) τῶν συνόντων ἑαυτῷ τοὺς ἀποδεξαμένους ἅπερ αὐτὸς ἐδοκίμαζεν εἰς τὸν πάντα βίον ἑαυτῷ τε καὶ ἀλλήλοις φίλους ἀγαθοὺς ἔσεσθαι...».

τὸν ἀληθινὸ σκοπὸ. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦτο δὲν ἀρκεῖ νὰ ξέρη πῶς νὰ ἐνεργήσῃ, νὰ ξέρη δηλαδὴ καλὰ τὴν τεχνικὴ τῆς πράξης· πρέπει κυρίως νὰ ξέρη ἂν πρέπει νὰ κάμῃ τὴν πράξη. Αὐτὸ φυσικὰ θὰ τὸ ξέρη, ἂν γνωρίζῃ τὸ «ὄντως ἀγαθόν». Μὲ ἄλλα λόγια ἡ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς πράξεις τοῦ ἀπλοῦ τεχνίτη καὶ τοῦ σοφοῦ — σοφὸς ἀπὸ τὸ Σωκράτη καὶ πέρα θὰ ὀνομάζεται ἐκεῖνος ποὺ πραγματώνει τὸ πρότυπο γιὰ τὸν ἄνθρωπο πρόσωπο — εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος περιορίζεται στὸν προσεχῆ σκοπὸ ποὺ τοῦ θέτει ἡ δεξιοτεχνία σὲ κάθε ἔργο του, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἐμπνέεται πάντοτε ἀπὸ τὸ «ὄντως ἀγαθόν» καὶ θέλει αὐτὸ τὸ ἀγαθὸ νὰ φωτίσῃ τὶς πράξεις του· αὐτὸ νὰ προϋποθέτουν ὅλα του τὰ ἔργα.

Ποιὸ εἶναι ὅμως «τὸ ὄντως ἀγαθόν»; Ἡ ἀπάντησι τοῦ Σωκράτη στὸ βασικὸ τοῦτο ἐρώτημα εἶναι ἐκπληκτικὰ νέα. Τὸ «ὄντως ἀγαθόν» πρέπει νὰ εἶναι κάτι ποὺ νὰ μὴ εἶναι ποτὲ δυνατό νὰ στραφῇ ἐναντία στὸν ἴδιον ἐαυτὸ του· νὰ εἶναι λοιπὸν κάτι ποὺ νὰ ἀποκλείῃ κάθε ἀμφιβολία καὶ διαφορούμενο, νὰ εἶναι μὲ μιὰ λέξη «ἀναμφιλογώτατον»⁽³³⁾. Τέτοιο ἀγαθὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν «ὁμολογίαν» τῆς συνείδησις μὲ τὸν ἐαυτὸ της. Τῆς συνείδησις ποὺ θέτει τὸ σκοπὸ, μὲ τὴ συνείδησις ποὺ τὸν ἐγκρίνει γιὰτὶ τὸν βρίσκει σύμφωνα μὲ τὸ ἀγαθόν. Προϋποθέτουν αὐτὰ ὅτι ἡ συνείδησις κατέχει ἄμεσα καὶ ἀπόλυτα τὸ ἀγαθόν. Τὸ γνωρίζει ἡ ψυχὴ καὶ γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ διευθύνῃ τὴ ζωὴ της. Κατανοοῦμε ἔτσι τὴ μεγάλη σημασία ποὺ παίρνει ἡ ὁμολογία τῆς συνείδησις μὲ τὸν ἐαυτὸν της. Τοῦτο τὸ βαδύτατο νόημα πρέπει νὰ ἔχη γιὰ τὸ Σωκράτη ἡ σκέψις ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώσις. Πρόκειται γιὰ τὴν ἄμεση περὶ τοῦ ἀγαθοῦ μαρτυρία τῆς ψυχῆς. Ἔργο δικό

33. Σεν. Ἀπομν. IV, II, 34.

μας ἢ ἄμεση τούτη μαρτυρία νὰ διέπη καὶ νὰ φωτίζη τὴ ζωὴ μας ἀπὸ τὰ μικρότερα ἕως τὰ ὑψηλότερα ἔργα. Καὶ τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτελῆται παρὰ μόνο μὲ τὴ συνεχῆ ὁμολογίαν τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἑαυτό της. Ἡ γραμμὴ ποὺ ἀκολουθῆσε ὁ Σωκράτης στὴ ζωὴ του δίνει ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τῶν λεγομένων μας. Ἡ μαθηματικὴ σκέψη διέπεται πάντα ἀπὸ τὴν ἴδια ἄμεση γνώση γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ ἔτσι παίρνει νόημα καὶ περιεχόμενο· ταυτίζεται πάντα μὲ τὸν ἑαυτό της. Ἐτσι καὶ ἡ ἠθικὴ διαγωγή τοῦ ἀνθρώπου, ἐπειδὴ διέπεται ἀπὸ τὴν ἄμεση μαρτυρία τῆς ψυχῆς γιὰ τὸ ἀγαθόν, ἐπειδὴ ταυτίζεται διαρκῶς ἢ συνείδηση μὲ τὸν ἑαυτό της, γιὰ τοῦτο — καὶ ὅταν αὐτὸ γίνεται — παίρνει νόημα καὶ περιεχόμενο.

Μὲ τὴν πολύτιμη τούτη θέση φτάνει ὁ Σωκράτης τὴν ἐσωτερικέυση τῆς ἀρετῆς στὸν ὑπέρτατο βαθμό. Ἀρετὴ εἶναι ἡ ποιότητα μὲ τὴν ὁποία ἀποκαλύπτεται ἡ ψυχὴ κατὰ τὴν πράξιν. Ὅταν ἔτσι ἐνεργῆ ἡ ψυχὴ, τότε «εὖ πράττει», βρίσκεται τότε στὴν «εὐπραξία³⁴», στὴν κατάσταση ἢ ὁποία σημαίνει ὅτι ἔχει δοθῆ ἡ διαγωγή ἢ κατεύθυνση ἐκείνη τὴν ὁποία ἐπιτάσσει τὸ «ἀναμφιλογώτατον» ἀγαθόν. Ἀναπόφευχτο ἐπακόλουθο τέτοιας ἐνέργειας εἶναι ἡ ἐπιτυχία, ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἀποτέλεσμα τῆς πράξης — τὴν κοινῶς λεγομένη ἐπιτυχία — ἀλλὰ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ποιότητα τῆς ἐνέργειας, ἡ καλὰ καμωμένη ἐνέργεια. Ὅταν αὐτὸ αἰσθάνεται ἡ ψυχὴ, τότε «εὖ ἔχει», ἔχει «εὐεξίαν».

Ἄς σημειώσωμε πάλι ἐδῶ ὅτι ἡ εὐπραξία στάθηκεν ὁ σταθερὸς κανόνας μὲ τὸν ὁποῖο ρύθμιζε ὁ Σω-

34. Ξενοφ. Ἀπομν. III, IX, 14. «Ἐρομένου δὲ τινος αὐτὸν (τὸν Σωκράτη δηλαδὴ) τί δοκοίη αὐτῷ κρᾶτιστον ἀνδρὶ ἐπιτήδευμα εἶναι, ἀπεκρίνατο εὐπραξίαν».

κράτης τῆ ζωῆ του. Δὲ δέχτηκε τὴν πρόταση τοῦ Κρίτωνα νὰ δραπετεύσῃ ἀπὸ τῆ φυλακῆ, γιατί «τὸ ἀναμφιλογώτατον ἀγαθὸν» δὲν ἦταν ἡ διάσωση μὲ κάθε τρόπο τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ ἡ σωστὴ ποιοτικὴ κατεύθυνση τῆς ἐνέργειάς του, τὸ «εὖ πράττειν». ἐκείνη ἡ κατεύθυνση ποὺ δείχνει ὅτι τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ τὸν ἄνθρωπο νὰ πάψῃ νὰ εἶναι ἄξιος κυβερνήτης καὶ ἐκτελεστής τῶν ἐπιταγῶν «τοῦ ὄντως» ἀγαθοῦ.

Τὸ Σωκράτη τὸν συνοδεύει, ἀλήθεια, πάντα στὴ ζωῆ του ἡ εὐπραξία, ἡ καλύτερα γεμίζει τὴ ζωῆ του πάντα ἡ φροντίδα γιὰ εὐπραξία. Μ' αὐτὴ τὴ φροντίδα ἀντιμετωπίζει καὶ λύνει τὰ ἀποφασιστικὰ καὶ δραματικὰ γεγονότα τῆς ζωῆς του. Γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ νὰ κατανοήσωμε σωστὰ τὸ νόημά της, ἀντιπαραθέτει σ' αὐτὴν τὸν ὄρο «εὐτυχία»⁽³⁵⁾. Εὐτυχία, ὅπως καὶ ἐτυμολογικὰ φαίνεται, εἶναι ἡ εὐδαιμονία ποὺ νιώθουμε, ὅταν ἡ ἔκβαση ἐνὸς περιστατικοῦ συμπέσῃ μὲ τὴν ἐνδόμυχη ἐπιθυμία μας. Ἐπιθυμεῖ ὁ γεωργὸς καλὴ ἐσοδεῖα ἀπὸ τὴ σπορά του· ὅταν αὐτὸ συμβῆ, ἔχει εὐτυχία, καλὴ δηλαδὴ γι' αὐτὸν σύμπτωση τῶν ἐξωτερικῶν γεγονότων μὲ τὴν ἐνδόμυχη ἐπιθυμία του.

Ἡ εὐπραξία οἰστρηλατεῖ τὸ Σωκράτη στὸν ἔλεγχο τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῶν ἄλλων, στὴν ἔρευνα καὶ τὴν πραγμάτωση τοῦ δικαίου, τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ εὐπραξία κάνει τὸ Σωκράτη ἕνα γίγαντα, τὸν ἄνθρωπο ποὺ θέλει στὴν περιοχὴ τῶν «ἐφ' ἡμῖν» νὰ εἶναι πέρα ὡς πέρα αὐτουργὸς τῆς φιλοσοφίας, ὑπεύθυνος ρυθμιστῆς καὶ κυβερνήτης τῆς διαγωγῆς του. Σωστὴ τρέλα, πιστεύει ὁ Σωκράτης, ὅπως εἶδαμε, νὰ καταφεύγη κανεὶς στὸ μάντη γιὰ τὰ «ἐφ' ἡμῖν» τὴν ὥρα ποὺ

35. Ξενοφ. Ἀπομν. ΙΙΙ, ΙΧ, 14: «Πᾶν μὲν οὖν τοῦναντίον ἐγὼ γ' ἔφη (ὁ Σωκράτης), τόχην καὶ πρᾶξιν ἡγοῦμαι...».

ὁ Θεὸς ἐπροίκισε τὸν ἄνθρωπο μὲ νοῦ γιὰ νὰ δημιουργῇ ὑπεύθυνα τῆ δική του τῆ μοίρα.

Ἄφου ἡ εὐπραξία εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἡ φωτισμένη ἀπὸ τὸ «ἀναμφιλογώτατον ἀγαθόν» ἐνέργεια, ἀναγκαῖο πόρισμα, πολὺ οὐσιῶδες γιὰ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη, εἶναι ὅτι ὅποιος γνωρίζει τὸ «ὄντως ἀγαθόν», δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν «πράττει εὖ». Δὲν εἶναι, εἴπαμε, δυνατὸ νὰ νοηθῇ γιὰ τὸ Σωκράτη ἄνθρωπος ποὺ γνωρίζει τὸ ἀγαθό, ἀλλὰ πράττει τὸ κακό³⁶). Αὐτὸ σημαίνει, ἄς τὸ ξαναποῦμε, ὅτι κατὰ τὸν Σωκράτη δὲν νοεῖται χωρισμὸς θεωρίας καὶ πράξεως. Δὲν ἦταν βέβαια τόσο ἀφελῆς ὁ Σωκράτης, ὥστε νὰ μὴν ἔβλεπε ὅτι γύρω του οἱ ἄνθρωποι, ἐνῶ ξέρουν τὸ καλό, πράττουν τὸ κακό. Ἔχει μιὰ ἀπάντηση πολὺ βαθιά, ποὺ δὲν τὴν πρόσεξαν ὅσοι χαρακτηρίζουν τὴν ἠθικὴ του φιλοσοφία ὀρθολογική, ἐπειδὴ δέχεται ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώση. Ἡ ἀπάντησή του εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐνῶ ξέρουν τὸ ἀγαθὸ πράττουν τὸ κακό, στὴν πραγματικότητα δὲν ξέρουν τὸ ἀγαθό· ἢ καλύτερα τὸ βλέπουν ἐξωτερικά. Δὲν ἐπέτυχαν νὰ ὀλοκληρώσουν μέσα στὴν ψυχὴ τους τὴ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ, νὰ μεταστρέψουν σὲ τέτοιο βαθμὸ τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς μὲ τὸ φωτισμὸ τοῦ ἀγαθοῦ, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐνεργήσουν ἀλλιῶς, ἀλλὰ νὰ κάμουν τὴ ζωὴ τους, ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, «ὀμόλογη». Τοῦτο τὸ βαθύ, τὸ μυστικόν, θὰ ἔλεγα, νόημα ἔχει ὁ ὅρος γνώση στὸ Σωκράτη. Δὲν εἶναι λοιπὸν ὁ Σωκράτης ἀπλὰ ὀρθολογιστής, ὁ Σωκράτης τοῦ δαιμονίου, ὁ Σωκράτης μὲ τὴν ἀποστολικὴ διάθεση. Ὁ ὀρθολογισμὸς του ἀναπηδᾷ ἀπὸ μυστικὸ βάθος καὶ μυστικὲς προϋποθέσεις. Τὸ ὅτι ἔτσι βλέπει τὴ γνώση τὸ ἀποκαλύπτει καὶ τὸ περιεχόμενον ποὺ δίνει στὸν ὄρο φιλοσοφία.

36. Βλέπε καὶ σ. 66 κέ.

Δέν τὸν βλέπει, ὅπως εἶδαμε⁽³⁷⁾, μόνο ὡς θεωρητικὴ πορεία τοῦ νοῦ· ἡ φιλοσοφία, κατὰ τὸ Σωκράτη εἶναι θεωρία ποὺ τὴν ἴδια ὥρα εἶναι καὶ πράξις, καὶ τὸ ἀντίστροφο, ἡ πράξις ποὺ ἀναδίνει τὸ θεωρητικὸ τῆς ὑπόβαθρο.

Τὸ μεγάλο δίδαγμα τοῦ Σωκράτη εἶναι ἀκριβῶς ὅτι προβάλλει μὲ τίς σκέψεις του καὶ τίς πράξεις του ὄχι διχασμένο ἄνθρωπο, ποὺ ἄλλα ξέρει καὶ ἄλλα κάνει, ἀλλὰ ἄνθρωπο ἐνιαῖο καὶ ὀλοκληρωμένο, ἄνθρωπο ἐπέκεινα τῶν ἀντιφάσεων καὶ τῆς ροϊκότητος τοῦ ψυχολογικοῦ ἐγώ.

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος φτάσῃ στὸ ὕψος τῆς εὐπραξίας, ἐλεύθερος καὶ αὐτόνομος, αὐτουργὸς τῆς ζωῆς του, ἀποκαλύπτει μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὸ θεϊκὸ ποὺ ἔχει μέσα του. Γιατὶ ἐπιτελεῖ ἔργο θεϊκόν, ἀφοῦ ἐνεργεῖ, ὅσο τοῦ ἐπιτρέπουν οἱ δυνάμεις του, σὰν θεός, δημιουργώντας τὸ δικό του κόσμον, κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ τοὺς θεοὺς ποὺ δημιούργησαν τὸ σύμπαν. Γιατὶ ἐκτελεῖ σωστά τὴν ἐντολὴν ποὺ ἀπέθεσαν οἱ θεοὶ στὴν πνευματικὴ του φύση.

Ἄξιζοι στὸ σημεῖο τοῦτο νὰ θυμηθοῦμε πάλι τὴν μεγαλόστομη φωνὴ τοῦ Ἐπιταφίου, γιὰ νὰ δοῦμε πόσο συγγενικὴ εἶναι πρὸς τὴν σωκρατικὴν πορεία. Ὁ Περικλῆς, εἶδαμε⁽³⁸⁾, καλεῖ τοὺς νέους νὰ δεχτοῦν ὅτι εὐδαιμονία εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ ἐλευθερία ἡ εὐψυχία. Μὲ τὴν κλίμακα τούτη ἐσωτερικεύεται ἡ εὐδαιμονία· περνώντας ἀπὸ τὴν ἐλευθερία βρῖσκει ὅτι οὐσία τῆς εἶναι ἡ εὐψυχία.

Ἡ κατεύθυνση καὶ ἐδῶ εἶναι πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ποιότητα τῆς ἀρετῆς. Ἐτσι ἡ εὐδαιμονία, ἀντὶ νὰ ὑποδουλώνη τὸν ἄνθρωπο ὡς ὑλική, τὸν ἀπελευθερώνει

37. σ. 74.

38. σ. 14 - 15.

ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, τὸν ὀδηγεῖ ἐλεύθερα, αὐτόνομα πρὸς τὴν εὐψυχία. Ἡ εὐψυχία εἶναι ἡ πηγὴ καὶ τῆς σωκρατικῆς εὐπραξίας.

Καταλαβαίνομε τώρα καλύτερα καὶ βαθύτερα τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ διαχύνει καὶ στὰ λόγια καὶ στὶς πράξεις τοῦ Σωκράτη τὴν ἐξαίσια γαλήνη, τὴν ἀδιατάρακτη καὶ κρυστάλλινη, ποὺ μᾶς συγκινεῖ μὲ τὸ μεγαλεῖο της. Πηγὴ της ἔχει τὴν εὐπραξία, ἡ ὁποία δηλώνει τὴν ὁμολογία τῆς συνείδησης μὲ τὸν ἑαυτό της. Ἔτσι ἐξηγεῖται πῶς ὁ Σωκράτης συζητᾷ μὲ τὸν Κρίτωνα ἂν πρέπει νὰ δραπετεύσῃ καὶ νὰ σώσῃ τὴ ζωὴ του ἢ ὄχι, πῶς πίνει ἀκόμη καὶ τὸ κώνειο μὲ ὅποια νηφαλιότητα κουβεντιάζει, ἢ ἐνεργεῖ γιὰ ὁποιοδήποτε ἄλλο θέμα. Ἔχει τὴ δύναμη ὁ Σωκράτης νὰ μεταφέρεται στὸ χῶρο τοῦ προσώπου τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου τὸ πρόβλημα γιὰ ὅλα, ὅσα στοὺς ἄλλους εἶναι δραματικά, παραμένει γιὰ κείνον πάντα ἓνα καὶ τὸ ἴδιο: πῶς θὰ δώσῃ στὴ σκέψη καὶ στὴν πράξη του ἐκείνη τὴν ποιοτικὴ κατεύθυνση ποὺ θὰ τοῦ ἐπιτρέπῃ νὰ εἶναι ἄνθρωπος.

Μὲ τὸ «γνῶθι σαυτόν» λοιπὸν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀνακαλύφθη καὶ γεννήθη ἡ συνείδηση, ποὺ ἀπὸ τότε ἀπασχολεῖ καὶ κυβερνᾷ τὸν ἄνθρωπο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ μας.